

Budapeşte Okulu'nun İhtiyaçlar Teorisi

Ateş USLU

Özet

Budapeşte Okulu, Marksist düşünür György Lukács'ın öğrencilerinden ve asistanlarından oluşmuş bir topluluktur. Okul'a mensup yazarlar (örneğin Ágnes Heller ve Ferenc Fehér) neo-marksist bir konumlanıştan postmarksizme, postmodernizme doğru bir yönelim göstermişlerdir. Bu yazıda Okul'un geniş külliyatında işlenen başlıca konulardan birine, "ihtiyaçlar teorisi"ne değinilmektedir. Yazarlar çözümlenmelerinde ihtiyaç kavramını, kapitalizmi ve varolan sosyalist sistemleri açıklamak ve eleştirmek için temel kavram olarak kullanmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: Ágnes Heller, Budapeşte Okulu, György Lukács, liberalizm, Macar Felsefesi, Marksizm, post-modernizm, siyaset felsefesi, yeni sol.

Abstract

Budapest School's Theory of Needs

The *Budapest School* is a group of Hungarian scholars, former students and assistants of György Lukács, the eminent Marxist philosopher. The members of the School, including, among others, the philosophers Ágnes Heller and Ferenc Fehér, moved from a neo-marxist position towards a post-marxian, post-modern one. This article deals with one of the major issues of the School's large corpus of works: the theory of needs. In the authors' analyses, the "need" is the key concept to explain and criticize capitalist and existing socialist systems.

Key words: Ágnes Heller, Budapest School, György Lukács, liberalism, Hungarian Philosophy, Marxism, postmodernism, political philosophy, new left

Giriş

Orta ve Doğu Avrupa düşüncesi, düşünce tarihi çalışmaları içinde çoğunlukla ihmal edilmekte, Batı Avrupa'da (özellikle de Almanya ve Avusturya'da) geliştirilen düşünce akımlarının solgun bir yansıması olarak görülmektedir. Oysa bu bölgede gelişen felsefi akımlar da diğer bölgelerde ortaya çıkan akımlarla kıyaslanacak ölçüde zenginlik ve çeşitlilik gösterir. Burada incelenecek olan Budapeşte Okulu da söz konusu zenginliğin bileşenlerindedir.

Budapeşte Okulu nitelemesi ilk olarak György Lukács¹ tarafından, ölümünden kısa bir süre önce, 1971'de yapılmış bir röportajda kullanılmıştır. Marksist düşünür bu röportajda Budapeşte Okulu kapsamına 1960'lar boyunca çevresinde toplanan *yetenekli* öğrencilerini dahil eder ve bu okula mensup yazarların eserlerinde *geleceğin felsefesinin* hazırlandığını belirtir (Naïr 1999: 127). "*Budapeşte Okulu*" adlandırması zamanla söz konusu yazarlar tarafından da benimsenmiştir.

Budapeşte Okulu kapsamına hangi düşünürlerin dahil edilmesi gerektiği tartışmalı bir konudur. Dar anlamda Budapeşte Okulu dört düşünürü, Ágnes Heller, Ferenc Fehér, György Márkus ve Mihály Vajda'yı kapsar. Söz konusu yazarlar esas olarak estetik, etik ve ontoloji konularında uzmanlaşmışlardır. Heller ve Fehér gerçek anlamda Lukács'ın öğrencileridir. Vajda başlangıçta Heller'in, daha sonra Lukács'ın öğrencisi olmuştur. Márkus ise fiilen Lukács'ın öğrencisi olmasa da 1960'larda Okul'un diğer üyeleri gibi Lukács çevresinde toplanan akademisyenler arasında yer almıştır.

Geniş anlamda *Budapeşte Okulu* terimi ise András Hegedűs, Mária Márkus, György Bence, János Kis, György Konrád, Iván Szelényi² gibi filozof ve sosyologları da kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışma çerçevesinde *Budapeşte Okulu* dar anlamıyla kullanılacaktır.

Budapeşte Okulu'nun gelişiminde üç dönem ayırt edilebilir (Rivero 1999: 23-25). Okul mensupları İkinci Dünya Savaşı sonrasında yükseköğrenimlerini tamamladıktan sonra Lukács'la beraber, düşünürün geliştirdiği *Marksizm'in Rönesansı* projesi çerçevesinde, sosyalizmin demokratikleştirilmesi ve sosyalist ülkelerdeki gündelik hayatın sosyalist demokrasiye dönüştürülmesi yönünde çalışmalar yapmışlardır. Macaristan'da János Kádár yönetiminin 1960'larda başlattığı siyasi reformları ve kısıtlı ideolojik özgürlük durumunu 1970'li yılların başında askıya almasına paralel olarak Budapeşte Okulu'nun üyelerinin önemli bir kısmının içinde bulunduğu, başta György Aczél olmak üzere rejimin ideologları tarafından "radikal küçük burjuva yeni sol", "sözde devrimci" bir revizyonist akım olarak tanımlanmıştır (Martin & Frankel 1975: 64-65). Buna bağlı olarak, 1973-76 arasında Okul'u oluşturan yazarlara görevlerinden el çekirilmiştir (Hanák 1986: 198-99).

1977'de ise yazarların sürgüne gitmelerine izin verilmiştir: Böylece başta Heller, Fehér ve Márkus olmak üzere Budapeşte Okulu üyeleri Avustralya ve ABD gibi ülkelere iltica etmişler ve sürgün yıllarında modernite eleştirisi, etik, estetik, sosyoloji gibi konularda birçok kolektif ya da bireysel çalışmalar yayımlamışlardır.³ 1977'den sonra başlayan 10 yıllık dönemde yazarlar Sovyet tipi toplumların reform yoluyla dönüştürülmesinin mümkün olmadığına karar vermişlerdir. 1980'lerin ikinci yarısında

¹ György Lukács (1885-1971) 20. yüzyıl felsefesinin önemli isimlerindedir. 1918'de Macar Komünist Partisi'ne üye olmuş ve bu tarihten itibaren Marksist düşüncenin önemli isimlerinden biri haline gelmiştir.

² Konrád ve Szelényi özellikle entelektüeller üzerine yaptıkları sosyolojik çalışmalarla tanınmaktadır.

³ Budapeşte Okulu yazarlarının büyük bir çeşitlilik gösteren çalışmalarının çok azı Türkçe'ye çevrilmiştir: Fehér & Heller (a ve b); Heller (c). Heller'in gündelik yaşam üzerine tahlilinin eleştirel bir değerlendirmesini yapan bir Türkçe kaynağa da bu noktada değinilebilir: Şahin & Balta (2001: 200-05).

(özellikle de 1989 dönüşümleriyle birlikte) yazarlar çalışmalarını post-modern bir perspektif üzerine inşa etmeye başlamışlardır. Öte yandan, 1990'lar boyunca Okul'un varlığından bahsetmek pek de mümkün görünmemektedir, zira bu dönemde yazarların yaptığı kolektif çalışmaların sayısı oldukça azalmış durumdadır. Ancak özellikle Ágnes Heller'in bu dönemdeki eserlerini de, Budapeşte Okulu'nun temel sorunsalları üzerine çalışmalar yapmaya devam ettiği düşünülürse, Okul'un temelini attığı bakış açısının korunduğu söylenebilir.

İlerleyen bölümlerde Budapeşte Okulu düşünürleri tarafından geliştirilen *ihtiyaçlar teorisi* iki aşamada incelenecektir: İlk olarak okulun kapitalizme ve *varolan sosyalizme* getirdiği eleştiri ihtiyaçlar teorisiyle bağlantısı içinde değerlendirilecek, ikinci bölümde ise Okul'un önerdiği Radikal Demokrasi alternatifi yine ihtiyaçlar sorunsalı bağlamında incelenecektir.

I. Kapitalizmin ve Varolan Sosyalizmin Eleştirisi

A. Marksist Yöntem ve Yabancılaşma Tahlili

Budapeşte Okulu düşünürlerinin varolan toplumsal-siyasal sistemler üzerine geliştirdikleri analizde yabancılaşma fenomeninin tahlili merkezi öneme sahiptir; örneğin Heller, Marks'ın *1844 Elyazmaları*'nda (ve Lukács'ın *Toplumsal Varlığın Ontolojisi'ne Doğru*'da) geliştirdiği, doğanın emek dolayımıyla *insanlaştırılması* sürecini anlatan ontolojik modeli benimser ve toplum tahlilinde çıkış noktası olarak kullanır (Gardiner 2000: 133). Yabancılaşma tahlilinin önemine ve hümanizme yapılan bu vurgu, Macaristan'da 20. yüzyıl başından itibaren geliştirilmiş olan Marksizm yorumundan devralınmış öğeler içerir. Başka bir deyişle, Budapeşte Okulu Macar Marksizmi'nin doğrudan doğruya mirasçısıdır. Bununla birlikte, Budapeşte Okulu'nu Marksizm içinde bir akım olarak değerlendirmek yersizdir: Yazarlar Marks'ın çözümlene yöntemini belirli bir ölçüde çıkış noktası olarak benimsemekle birlikte birçok noktada Marks'a ve Marksizme eleştiriler getirmiş, Marksist yöntemi ekonomik açıdan belirlenimci olması dolayısıyla reddetmişlerdir.

B. Devlet-Sivil Toplum İlişkisi

Yazarlara göre Marksizm, kapitalizm tahlilini ekonomik alanla sınırladığı, toplumu sınıf-merkezli, *ekonomist* bir bakış açısından tahlil ettiği ölçüde hatalıdır: Eleştirel bir toplum çözümlenmesi Marks'ın yönteminin sınırlarını aşmalı ve devletin sivil toplumla, piyasa güçleriyle ilişkisi sorunsalında odaklanmalıdır. Bu noktada Karl Polányi⁴'yininkine benzer bir çözümlene yöntemini benimseyen (Brown 1987: 339-47) Fehér, Heller, Márkus ve Vajda, çalışmalarında gerek kapitalizmin, gerekse uygulanan sosyalizmin demokratik olmayan özellikler gösterdiğini belirtirler. Bu özellikler her iki

⁴ İktisat tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Karl (Károly) Polányi Macar asıllıdır ve gençliğinde Lukács'ın yakın bir arkadaşı olmuştur. *Büyük Dönüşüm* adlı yapıtında kapitalizmin gelişmesini devlet-piyasa ilişkileri sorunsalı çerçevesinden sergiler.

sistemde de devlet-sivil toplum ilişkisinin taşıdığı sorunlu niteliklerden kaynaklanmaktadır.

Kapitalizmde devlet ve sivil toplum birbirinden ayrılmıştır ve bu ayrılık *biçimsel demokrasinin* çeşitli kurumları tarafından da güvence altına alınmıştır. Bu şekilde sivil toplum devlet karşısında özerkliğini korur, hatta devleti egemenliği altına almış durumdadır. Bununla birlikte, bireysel özgürlüklerin güvence altına alındığı bu sistemde sivil toplumun üst *katmanları* toplumsal karar alma sürecine hakim durumdadır. Varolan sosyalizmde ise devletin sivil topluma hakim olması ve buna bağlı olarak sivil toplumun devlet karşısında özerkliğini yitirmesi söz konusudur.

C. "İhtiyaçlar Üzerine Diktatörlük" ve Eleştirisi

Budapeşte Okulu'nun *varolan sosyalizme*, özel olarak da Doğu Bloğu ülkelerinin siyasi-ekonomik-toplumsal sistemine karşı getirdiği eleştiri 1983 yılında yayımlanan *Dictatorship Over Needs (İhtiyaçlar Üzerine Diktatörlük)* adlı kitapta ortaya konulmuştur (Fehér, Heller & Márkus 1991: 3). Fehér, Heller ve Márkus'un tahlil yaparken kullandıkları başlıca kategori olan *ihtiyaç*, yazarlara göre genç Marks'ın *insanın özüne* ve yabancılaşmaya dair yaptığı tahlillerin temelini oluşturur.

İhtiyaç *insanın insanlaşması* sürecinde temel kategoridir ve *doğanın bir parçası* olarak *insandan kültürel bir varlık* olarak *insana* geçişi ifade eder: İhtiyaçlar sisteminin gelişmesine paralel olarak insani kapasiteler de gelişir (Heller (a), t.y.:18, Nair, 1999: 129). Esas itibarıyla sosyalist proje ihtiyaçların özgürce karşılanmasını ve böylece kapitalizmin ihtiyaçlar sistemini (dolayısıyla insani kapasiteleri) insana yabancılaştıran niteliğinin aşılmasını öngörmektedir. Ancak Bolşevik Devrimi'nden sonra ortaya çıkan sosyalist sistemlerde bu proje gerçekleşmemiş, aksine, varolan sosyalizm *ihtiyaçlar üzerine diktatörlük* halini almıştır. Lenin'in ve Bolşevik Parti'nin temellerini attığı sistem yazarlar tarafından *elitist*, *Jakoben* ve *totaliter* olarak nitelenir: *Modern totalitarizmin sırrı* olan totaliter parti modeli Lenin tarafından ortaya atılmıştır (Heller 1999: 104) ve bu model radikal bir elitin sivil toplumun ihtiyaçlarını devlete, bürokratik mekanizmaya tâbi hale getirmesini esas alır. Bireyi ve çeşitliliği yok eden özelliklerine uzanan bir dizi unsur da bu durumu pekiştirir: Bu unsurlar arasında lider kültü, merkezi planlama ve toplu konut sistemi sayılabilir.

Budapeşte Okulu düşünürleri Leninist öncülük modelinin barındırdığı hatanın yönetsel bir sorundan kaynaklandığını belirtirler. Buna göre Bolşevikler gerçekte farklı kategoriler olan kapitalizmi ve burjuva-sivil toplumu özdeş olarak görmüşlerdir, dolayısıyla devleti sivil toplum üzerine hakim hale getiren "ihtiyaçlar üzerine diktatörlük" modeli burjuva toplumuyla özdeşleştirilen kapitalizmin aşılmasını amaçlamaktadır. Komünizm, yadsımlar içinde en iddialıdır, zira aşılacak istenen yalnızca kapitalizm değil, toplumun ta kendisidir (Fehér & Heller 1995: 110). Başka bir deyişle ihtiyaçlar üzerine diktatörlük gerçekten de kapitalizmin aşılması anlamına gelir, bu bakımdan Leninist önderlik bu sistemi kurarken kendi içinde tutarlıdır.

II. Bir Alternatif Olarak "Radikal Demokrasi"

A. Radikal Demokrasi: Gündelik Yaşamın Dönüştürülmesi

Fehér, Heller ve Márkus, sivil toplum/devlet ayrımını muğlaklaştırarak ve sivil toplumu devlet içinde çözen Sovyet toplumlarına ve sivil toplum içindeki katmanlaşmaların eşitsiz bölüşüme neden olduğu kapitalist toplumlara karşı olarak önerdikleri alternatifini *radikal demokrasi* olarak adlandırır⁵. Radikal demokrasinin uygulandığı bir sistemde sivil toplum devlet karşısında özerkliğini koruyacak, toplumsal karar alma mekanizmalarının gerçek anlamda demokratikleştirilmesiyle beraber bireylerin üretim sürecine *ihtiyaçları doğrultusunda* yön vermeleri mümkün olacaktır. Bu sistemin kurulabilmesi için yalnızca üretim mekanizmasının değil, *gündelik yaşamın* radikal bir şekilde dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda yapılması gereken dönüşümler dört başlıkta toplanabilir. Radikal demokrasi:

1. Kapitalizmde devlet-sivil toplum ayrılığını güvence altına alan *biçimsel demokrasinin* korunmasını ve radikalleştirilmesini;
2. Özel mülkiyetin pozitif ilgasını, başka bir deyişle, mülkiyetin toplumun tüm bireylerine yaygınlaştırılarak yok edilmesini;
3. Özyönetim ilkelerinin uygulanmasını;
4. Tüm ihtiyaçların eşit ölçüde *tanınmasını* gerektirir.

Özellikle dördüncü yazarların çalışmalarının bütünü içinde temel öneme sahiptir: varolan sosyalizmi eleştirirken *ihtiyaç* kavramından yola çıkan düşünürler, radikal demokrasi olarak adlandırdıkları alternatif sistemin merkezine de bu kavramı yerleştirmektedirler.

B. Büyük Anlatılardan Küçük Ütopyalara

Söz konusu yazarlara göre radikal demokrasinin tüm ihtiyaçları gidermesi mümkün değildir: Radikal demokrasi ihtiyaçlar sistemi ile, yabancılaşmanın *bütünüyle* aşıldığı bir sistem değildir. Üstelik yazarların bu tür bir sistemi alternatif olarak sunmaları mümkün değildir, zira başta Ágnes Heller olmak üzere Budapeşte Okulu düşünürleri *büyük anlatıları*, *toplayıcı (totalizing)* söylemleri post-moderniteye olan aykırılıkları nedeniyle reddetmektedir. Radikal demokrasi projesi büyük bir anlatının parçası değildir; post-modernitenin gereklerine uygun olarak, belirli sınırlarda kalan, belirli mevsizlerde uygulanan bir projedir (Gardiner 2000: 154). Marks'ın geliştirdiği, gerçekçilikten uzak bir model olan *yabancılaşmışlığın bütünüyle aşılması* perspektifinin aksine, radikal demokrasi yaşama geçirilebilir bir projedir. Ayrıca bu proje, büyük bir

⁵ Gerek radikal demokrasi konusuna yaptıkları vurgu gerekse "post-marksist" konumlanışlarıyla Budapeşte Okulu yazarları, Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'un *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (Laclau & Mouffe 1992) adlı kitaplarında geliştirdikleri modeli anımsatmaktadırlar.

anlatı olmaması dolayısıyla, Heidegger'de ve Marksizmde görülen, gündelik yaşamın çeşitliliğini aşma, toplumsal yapıyı basitleştirme eğilimini de geride bırakacaktır (a.e., 145-53). Başka bir deyişle, Budapeşte Okulu'nun post-modern siyasi söylemi toplum ve gündelik hayatın çeşitliliğinin radikal demokraside korunacağı iddiasını taşımaktadır.

Heller'e göre radikal ihtiyaçlar kapitalizme içkindir. Ancak kapitalizm ihtiyaçların tatminini meta tüketimine indirger, bu durumda radikal ihtiyaçların kapitalist sistem içinde tam anlamıyla tatmin edilmesi mümkün olmaz. Söz konusu ihtiyaçların tatmin edilmesi kapitalizmin aşılması anlamına gelir (Grumley 1999: 58); bu da yalnızca radikal demokrasi sayesinde gerçekleştirilebilir. Bunun için de tüm bireylere ihtiyaçlarını tatmin etme *imkânı* tanınmalıdır. Bu durumda radikal demokrasi yönünde yapılacak olan dönüşümler sivil toplumun ihtiyaçlarının *mümkün olduğu ölçüde* karşılanmasını sağlamalıdır.

C. Karma Ekonomi, Liberalizm ve Ötesi

Budapeşte Okulu düşünürleri 1980'lerdeki yazılarında bir tür karma ekonomiyi radikal demokrasinin hayata geçiriliş biçimi olarak önerirler (Brown 1988: 162). Öncelikle bu önerinin Batı Avrupa'da geliştirilen karma ekonomi modelinden farklı özellikler taşıdığı belirtilmelidir: radikal demokrasinin karma ekonomisi Batı'daki modellerin aksine devletin kapitalist ekonomiye müdahale etmesinden ibaret değildir ve özyönetim, piyasanın kamusal denetimi gibi radikal reformlar içerir. Radikal demokraside piyasa sivil-burjuva toplumun (birey ihtiyaçlarının dile getirildiği alanın), çoğulculuğun ifadesi olarak, devlet ise bir denetim ve eşgüdüm mekanizması olarak özerkliğini koruyacaktır.

Budapeşte Okulu yazarlarının radikal demokrasi perspektifinde kapitalizmin sivil toplum/devlet ayrılığına ve liberal demokrasinin kurumlarına atfettikleri önem, esas olarak, liberalizmi *herkesin iyi bir yaşam sürmesine* katkıda bulunan bir dizi projenin barışçıl eklenmesi olarak değerlendirmelerine dayanır (Rivero 1999: 27). Yazarlar liberalizmin kurumsal yapısının olumlu yönlerini radikal demokrasi projesine eklemektedirler; bu durumda radikal demokrasi liberal demokrasinin basit bir varyantı olmaktan uzaktır, hatta Simon Tormey gibi bazı yazarlar söz konusu modelin liberal olmaktan uzak olduğunu, liberalizmi tehlikeye soktuğunu öne sürmektedir (Kammas 2003: 714).

1980'lerin sonuna gelindiğinde ise Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde meydana gelen büyük dönüşümlerin de etkisiyle, başta Ágnes Heller olmak üzere yazarların çözümlenmelerinde post-modern siyasete, çeşitlilik ve olumsuzluk kavramlarına verdikleri önem artmıştır; Okul'a mensup yazarların alternatif modeli de bu değişime paralel olarak yeniden şekillenmiştir. Yazarlara göre "1989 Devrimleri" post-modern devrimlerdir, zira söz konusu devrimler liberal demokrasinin kurumlarını yeniden kurmakla birlikte, Marksist ütopyanın yerine yeni bir ütopya (örneğin bir liberal ütopya) getirmemiştir. 1989 sonrasında Orta ve Doğu Avrupa'da inşa edilen toplumsal ve siyasi düzen olumsuzluğun ve farklılaşmanın korunmasını esas almıştır; bütün bu dönüşümleri yönlendiren özgül liberalizm, siyasi özgürlüğün öncelliğine dayanan yeni bir tür siyasettir (Rivero 1999: 25).

Sonuç: Eleştirel Bir Değerlendirme

1. Doğa alanından toplum-tarih-kültür alanına geçiş modelinin ihtiyaç kategorisi üzerine kurulması sorunlu bir yaklaşımdır. Başka bir deyişle *ihtiyaç*ın doğa ve toplum arasındaki bağlantıyı sağlayan temel ontolojik dolayım olarak kurgulanması sorunludur. Zira yazarlar ihtiyaç kavramını modern-burjuva toplumun birbirinden yalıtık, uzak bireylerinin ihtiyaçları olarak anlamakta, kapitalizmin tarihsel özgüllüğü çerçevesinde belirlenmiş bir kavram olan *ihtiyaç*ı genel-ontolojik bir düzleme çıkarmaktadırlar.
2. Budapeşte Okulu'nun çalışmalarında sivil toplum/devlet ayrımı da tarihsellikten uzak, şematik bir şekilde kurulmuştur. Gerçekte bu ayrım (ve hattâ bu kavramlar da) modernitenin, kapitalizmin dinamiklerinin bileşenlerindedir. Budapeşte Okulu bir yandan sivil toplumu tarihsel bağlamından koparıırken, diğer yandan da sivil toplum/devlet ikiliğini mutlaklaştırmak suretiyle modernitenin siyasi modelini de tarihsellikten koparır. Tarihselleştirme işlemine kapalı hale getirilen her kategori aynı zamanda söz konusu olguların eleştiriye de kapalı hale getirilmesi sonucunu doğurur. Budapeşte Okulu düşünürleri de sivil toplumu eleştiriye ve dönüşüme kapalı hale getirirler: Yazarlara göre sivil toplumun aşılması mümkün değildir.
3. Önerilen radikal demokrasi modeli eklektik bir modeldir. Gerçekte, sivil toplum içindeki diyalektik ilişkilerce belirlenen özel mülkiyetin ve yine bu ilişkilendirmeler üzerinde yükselen kapitalizmin dönüştürülmesi, sivil toplumun, biçimsel demokrasinin ve modern ihtiyaçlar sisteminin muhafaza edildiği bir modelde mümkün değildir.

Budapeşte Okulu'nun önerdiği post-modern siyaset, kapitalizm şartlarında *atomize*" edilmiş, parçalanmış olan toplumun parçalanmışlığını daha da pekiştirir. Söz konusu siyasal model, bütünsel bir dönüşüm perspektifinin reddi üzerine kuruludur ve pratiğe aktarıldığı takdirde, kaçınılmaz olarak ya siyazetsizlikle sonuçlanacak, ya da liberalizmi siyasi alanda yeniden üretmekten öteye geçemeyecektir.

Kaynakça

- BROWN, Douglas M. (a) (1987) "A Hungarian Connexion: Karl Polanyi's Influence on the Budapest School", *Journal of Economic Issues* 21(1), 339-347.
- BROWN, Douglas M. (b) (1988) *Towards a Radical Democracy: The Political Economy of the Budapest School*, Londra: Unwin Hyman.
- FEHER, Ferenc & Ágnes Heller, (a) (1993) *Postmodern Politik Durum*, Ankara: Öteki.
- FEHER, Ferenc & Ágnes Heller, (b) (1995) *Doğu Avrupa Devrimleri: Totaliter Topumlardan Sivil Toplumlara*, der.-çev. T. Demirkan, İstanbul: Yapı Kredi.
- FEHER, Ferenc & Ágnes Heller & György Márkus (1991) *Diktatúra a szükségletek felett*, (çev. Gy. Mezei, Budapeşte: Cserépfalvi Kiadása..)
- GARDİNER, Michael (2000) *Critiques of Everyday Life: Introduction*, Florence-KY:Routledge.

- GRUMLEY, John (1999), "A Utopian Dialectic of Needs? Heller's Theory of Radical Needs", *Thesis Eleven* (59), 53-72.
- HANAK, Tibor (1986) "A szellemi, kulturális és művészeti élet Magyarországon", Gy.Bárczay vd. (der.), *Harminc év: 1956-1986* içinde, Riehen: Protestant Academy for Hungarians in Europe, 184-209.
- HELLER, Ágnes, (a) "A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében", Budapeşte: MKKE Társadalomelméleti Kollégium.
- HELLER, Ágnes, (b) (1999) "A Theory of Modernity", Oxford: Blackwell.
- HELLER, Ágnes, (2000) "Modernítede Ahlâkî Durum", çev. Elif Çıraman, "Modernite Versus Postmodernite" içinde, der. M. Küçük, Ankara: Vadi, 166-183.
- KAMMAS, Anthony (2003) "Introducing Agnes Heller: The Radical Imagination of an Unhappy Consciousness", *East European Politics and Societies* 17(4): 712-718.
- MARKUS, György & Mihály Vajda (1997) *A Budapesti Iskola: Tanulmányok Lukács Györgyről (II)*, Budapeşte: Argumentum Kiadó.
- MARTIN, Daniel & FRANKEL, Serge (1975) "La nouvelle gauche hongroise", *L'Homme et la Société* (35-36): 63-77.
- NAÏİR, Sami (1999) "Budapest (Ecole de)", G. Bensussan & G. Labica (der.), *Dictionnaire critique du marxisme* içinde, Paris: PUF, 127-132.
- RİVERO, Ángel (1999) "Agnes Heller: Politics and Philosophy", *Thesis Eleven* (59): 17-28.
- ŞAHİN, Özlem & BALTA, Ecehan (2001) "Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce", *Praksis* (4): 185-217.